

Litauerna

Medan Stahlecker ordnade de praktiska omständigheterna runt Stapo/Tilsits avrättningar vid gränsen (se inledningskapitlet i *Purgatorium*), ryckte Einsatzkommando 3 under *SS-Standartenführer* Karl Jäger den 25 juni in i Kaunas. Under tre dagar mördades där minst 3 800 judar i "pogromer". I vilken mån dessa verkligen var "spontana" eller i hemlighet organiserade av insatskommandot och partisanledare som Jonas Klimaitis har omsorgsfullt diskuterats under efterkrigstiden, men det står utom tvivel att det huvudsakligen var antisovjetiskt inställda litauer som deltog i våldsutbrottet.¹ Enligt den tyska insatsgruppens egen tolkning stod den emellertid ensam för initiativet, en tolkning som mot bakgrund av utbrottets omfattning är svår att helt acceptera.² I en rapport till RSHA den 15 oktober förklarade Stahlecker:

I Litauen kunde ["självrensningssaktioner"] för första gången genomföras av partisanenheter i Kovno [Kaunas]. Överraskande nog var det till en början inte enkelt att sätta igång en omfattande antijudisk pogrom. Klimatis, ledare för den ovan nämnda partisanenheten, vilken framförallt användes för detta syfte, lyckades sätta igång en pogrom med utgångspunkt från anvisningar som lämnades till honom av en liten enhet som agerade i Kovno, på ett sådant sätt att ingen tysk order eller tyskt initiativ var synlig utifrån. Under den första pogromen natten mellan 25 och 26.6 gjorde sig de litauiska partisanerna av med mer än 1 500 judar, satte eld på flera synagogor eller förstörde dem på annat sätt och brände ner ett judiskt bostadsdistrikt som bestod av mer än 60 hus. Under den följande natten oskadliggjordes ytterligare 2 300 judar på liknande sätt.³

Ögonvittnen berättar om fruktansvärda övergrepp. Två hundra meter från 16:de arméns högkvarter klubbades judar ihjäl inför nyfikna Wehrmachtsoldater, i en stad där den

tyska militären hade ansvar för upprätthållandet av ordningen.⁴ Liknande händelser inträffade på en rad mindre orter.⁵ Liksom de båda andra baltiska staterna hade Litauen ockuperats av sovjetiska styrkor i juni 1940 och annekterats i augusti samma år. De sovjetiska ockupanterna hade innan och under sin reträtt mördat omkring 1 100 litauer. Omkring 18 000 hade deporterats.⁶ Knappt 650 av de mellan 15 000 och 20 000 litauiska partisanerna – många av dessa desertörer från Röda arméns litauiska regementen – stupade under strider mot de retirerande sovjetiska trupperna.⁷ Även om de litauiska partisanernas framfart delvis låter sig förklaras av den tidigare sovjetiska ockupationen, och många av dem till och med var desertörer och myterister från de litauiska förband som inordnats i Röda armén – detta gäller givetvis även de lettiska och estniska partisanerna, liksom galizier och moldaver längre söderut – fanns det i deras nationalism från början ett starkt antisemitiskt inslag. Bland de litauiska flyktingar som i samarbete med SD och den tyska militära underrättelsetjänsten Abwehr

förberett upproret, fanns bland andra Kazys Skirpa. I ett flygblad publicerat av den befrielsefront, LAF, som han ställde sig i spetsen för, hette det att "Förrädaren kan förlåtas enbart om han kan bevisa bortom allt tvivel att han dödat minst en jude" och "Förklara redan idag för judarna att deras öde är beseglat."⁸ En vecka innan den tyska invasionen bildade 32 av LAF:s aktivister den renodlat nazihärmande Järnvargsfronten, som i syfte att förbereda upproret skickade kurirer över gränsen med propaganda bekostad av tyskarna. Även om LAF och dess radikalare gren så småningom skulle visa sig enbart bli ett av en mängd olika nationalistiska initiativ under den första kaotiska veckan, är det rimligt att anta att propagandan till en del förklarar utbrottet.⁹ Järnvargarna utgjorde en viktig del av officerarna i de reguljära polisförband ("Försvarsbataljoner för det nationella arbetet", *TAD*) som i början av juli sattes upp av utvalda från partisanavdelningarna.¹⁰ Scener som dessa utspelades över hela Litauen:

När jag närmade mig stranden, tittade jag snabbt upp och stelnade till. På andra stranden stod en grupp nakna människor i vattnet [...] Framför dem stod en grupp från Siauliai, litauiska nationalisterna, klädda i gamla litauiska uniformer, med gevären skjutklara. En av männen röt "Eld!", och då tryckte de av.¹¹

Baltaraisciai, de vita armbindlarna, utgjorde också huvudstyrkan vid de gamla befästningarna utanför Kaunas, som snabbt omvandlades till improviserade koncentrationsläger. Enbart i det nionde fortet mördades mellan september 1941 och maj 1944 45 000 människor, varav 30 000 judar och cirka 15 000 sovjetiska krigsfångar och politiska fångar.¹² På en enda dag, den 29 oktober 1941, mördades 10 000 människor i det nionde fortet.¹³ Även om besluten hela tiden fattades av den tyska insatsgruppen var det de litauiska hjälpsoldaterna som var synliga vid alla aktioner, som grep människor på gatan, slog sönder deras lägenheter (och stoppade värdeföremål i fickan), som bevakade

kolonnerna på väg till avrättningsplatsen och, inte sällan, sköt de dödande skotten.

Samtliga fyra insatskommandon i insatsgrupp A var aktiva i Litauen under de första dagarna, innan fronten flyttat sig norrut (insatsgrupp B var först att rycka in i Vilnius, och kontrollerade staden fram till mitten av augusti). Huvuddelen av ansvaret föll emellertid på Jägers kommando. Efter de inledande pogromerna kallade han samman ett mindre, mobilt kommando under SS-*Obersturmführer* Joachim Hamann, sammansatt av ett knappt tiotal tyska insatsgruppmedlemmar och 80 litauiska partisaner, nu värvade som "hjälppolis". Hamanns enhet, *Rollkommando Hamann*, skickades därefter ut på landsbygden, där den i byar och småstäder utraderade den manliga judiska befolkningen, och drev kvinnor och barn in mot de större städernas getton. Redan under juli ökade andelen kvinnor bland de avrättade snabbt och vid massavrättningen i Rokiskis 15-16 augusti 1941, då 3 200 judar mördades, inbegreps för första gången både kvinnor och barn (den exakta fördelningen är

okänd). Ett par dagar senare mördade Hamanns kommando 466 judiska män, 440 judinnor och 1 020 judiska barn i Raseinaiområdet.¹⁴

Precis som skulle bli fallet i Minsk, Riga och Tallinn, rekryterade insatsgruppen ganska omgående en parallell inhemsk säkerhetspolis. Det skedde delvis från de rester av den tidigare säkerhetspolisen som antingen överlevt den sovjetiska ockupationen eller flytt och återkommit med tyskarna, dels med nya rekryter, i huvudsak värvade bland studenter. Även i det här fallet utnyttjade de medvetet nationalistiska kretsar. I Litauen grundades den parallella, litauiska säkerhetspolisen först i Kaunas, där en tidigare anställd, Jonas Dainauskas, redan den 25 juni anmälde sig hos Stahlecker. I Vilnius, som alltså behärskades av nionde insatskommandot ur Einsatzgruppe B, var det en före detta kriminalpolis som ledde rekryteringen. Den 20 augusti togs chefsposten över av den tidigare chefen för Litauens säkerhetspolis, Aleksandras Lileikis, som då återvände från Tyskland. Säkerhetspolisen arbetade tätt

tillsammans med sina tyska motsvarigheter, men fick tidigt ett stort och brett ansvar. Det var i praktiken litauernas utredningar som beseglade ödet för de ickejudiska offren för sommarens arresteringsvåg. Framförallt i Vilnius fanns även en tendens att vilja göra upp räkningen med den polska minoriteten (Vilnius hade 1920-1939 tillhört Polen).¹⁵ De från början 100 000 partisanerna reducerades under juli till cirka 16 000 utvalda *Schutzmänner*, som fördelades på lokala garnisoner och slutna, mobila polisbataljoner. Trots Hitlers protester hade Himmler den 25 juli gett order om bildande av *Schutzformationen* sammansatta av de "folkdelar" som tyskarna ansåg *Wehrwürdig* – vapenvärdiga – till vilka de baltiska folken delvis räknades. Som Himmler anmärkte innebar detta för insatsgruppernas del bara en bekräftelse av vad som redan praktiserades.¹⁶ Sammanlagt mobiliserades 25 bataljoner, av vilka minst 10 deltog i Förintelsen. Första bataljonen (senare omdöpt till 13:e litauiska) deltog i mordet på minst 39 000 människor, andra (12:e litauiska) var inblandad i minst

46 000 mord, tredje (11:e litauiska) bataljonen skötte bevakningen av gettot i Kaunas, fjärde (7:e litauiska) var 1942 inblandad i morderna på 300 judiska män, kvinnor och barn i ukrainska Vinnitsa/Vinica, 10:e litauiska bataljonen deltog i augusti 1941 i morderna på 7 523 judar, varav 1 609 barn, i Panevezys, 14:e litauiska deltog i utrotandet av gettot i Zagaré – 2 236 judar, inklusive 496 barn. Många av morderna begicks i samband med ”partisanbekämpning” utanför Litauen, framför allt i Vitryssland och Ukraina, men även i Polen, Lettland och Ryssland.¹⁷

Den första februari 1942 kunde Jäger i en fragmentariskt bevarad rapport konstatera att hans kommando, som sammanlagt omfattade cirka 120 man, ombesörjt avrättningen av 138 272 människor, varav 119 442 i Litauen (övriga i Lettland och Vitryssland). Av dessa var 55 556 kvinnor och 34 464 barn, 98,7 procent var judar. Ytterligare minst 15 000 hade mördats i Litauen under överinseende av andra delkommandon, däribland 5 000 offer för Stapo Tilsit och ungefär lika många för ”pogromerna”. Till dessa kom cirka 170 000

sovjetiska krigsfångar som under samma period omkommit i läger under Wehrmachts uppsikt i Litauen.¹⁸ Med andra ord hade på ett drygt halvår över tre hundra tusen obehäpnade, försvarslösa människor mördats enbart i Litauen. Kvar fanns 34 500 "arbetsjudar" i gettona i Kaunas och Siauliai. Under de följande årens ockupation skulle – bortsett från dem som dödades i direkta strider – ytterligare nästan 100 000 människor förlora sina liv i Litauen, den sammanlagda dödssiffran för den tyska terrorn steg alltså till omkring 400 000.¹⁹

Den litauiska nationalismen

Det hade från början, i september 1940, funnits också en demokratisk opposition mot den sovjetiska ockupationen. Redan i november hade emellertid Litauiska nationalkommittén manövrerat åt sidan av aktivistfronten, som även den från början innehöll ett brett politiskt spektrum. Inte heller den provisoriska regering som placerades i Kaunas omedelbart efter den tyska

framryckningen var helt styrd av tyskarna. Det finns belägg för att den, visserligen enbart internt, motsatte sig våldsbrotten mot judarna. I praktiken blev den naturligtvis ändå ett maktlöst verktyg för den tyska ockupationsregimen. Den 26 september 1941 förbjöds även den litauiska aktivistfronten av tyskarna, och i december samma år förbjöds nationalistpartiet, det sista av de litauiska partier som tolererats av tyskarna.²⁰ Det tog nästan två år innan den litauiska motståndsrörelsen, VLIK, bildades, hösten 1943. Den utlösande faktorn var de tyska försöken att förutom polisbataljonerna bilda en litauisk Waffen-SS-legion. I februari 1944 nåddes en uppgörelse som gick ut på att en kår skulle bildas, på villkor att styrkan enbart skulle användas för att försvara Litauen. Först sedan 30 000 man anmält sig, uppdagades det att tyskarna inte tänkte nöja sig med något annat än total mobilisering, och att de förbehöll sig rätten att använda förbanden som de ville. Den litauiska staben fängslades för sina protester och 3 000 man greps av tyskarna, några dussin avrättades. I gengäld

grundades aldrig någon litauisk SS-division. Istället utbröt en allmän och mycket blodig revolt mot tyskarna, som sedan fortsatte mot de sovjetiska ockupanterna. Den typ av vapenbrödraskap som fanns i Estland och Lettland kom aldrig till stånd i Litauen (vilket alltså inte hindrade tiotusentals litauer från att frivilligt låta värva sig till polisförband). Situationen i Litauen liknade snarare det som hände i dess södra grannland, Polen. Efter att Sovjetunionen under sommaren 1944 på nytt ockuperat Litauen skapades en oerhörd koncentration av inrikestrupper i landet. Över 10 000 litauer dödades under det första årets motstånd mot de sovjetiska trupperna, omkring hälften av dem i strid. Uppemot 90 procent av partisanerna hade 1946 lämnat skogarna, men kriget fortsatte till början av femtiotalet. Det fördes på ett grymt sätt av båda sidor: partisanerna lönnmördade ett stort antal civila funktionärer, och till och med överlevande judar som vittnade i krigsförbrytarrättegångar; de sovjetiska styrkorna använde stympande tortyrmetoder, och placerade lik efter dödade partisaner på

bytorgen – officiellt för identifiering, i realiteten för att avskräcka rekryter. Det kan för den skull inte jämföras med den ”partisanbekämpning” som de tyska ockupanterna hade bedrivit: förlusterna var lika höga, ibland till och med högre på den sovjetiska sidan som bland partisanerna.²¹

Motståndet i exil

Sedan den litauiska ambassaden i Stockholm överlämnats till Sovjetunionen 1940 hade ministern Vytautas Gylys och hans sekreterare Walter Zilinskas stannat kvar i Sverige som politiska flyktingar med diplomatvisering.²² Zilinskas mottog i sin tur information från Skirpas berlinbaserade kommitté, som han vidarebefordrade till den brittiska underrättelsetjänsten MI6/SIS ansvarige för Baltikum i Stockholm, Alexander McKibbin. En del information kom Sverige till del och i slutet av september kände försvarsstaben till omfattningen av Förintelsen i Litauen.²³ Hösten 1943 föreslog Zilinskas att västmakterna skulle upprätta kontakter med den litauiska

motståndsrörelsen – VLIK – och de tiotusentals partisaner och desertörer som vid den tiden gömde sig i de litauiska skogarna. Med hjälp av pengar från den amerikanska underrättelsetjänsten OSS och flyktingorganisationen War Refugee Board, båda direkt underordnade president Roosevelt, skeppades den antinazistiske motståndsmannen Algirdas Vokietaitis över till Palanga/Polangen den 14 juli 1944.²⁴ De tyska försöken att rekrytera en litauisk SS-legion hade då definitivt brutit samman, men samtidigt hade motståndsrörelsen kraftigt försvagats. När den lilla fiskebåt som användes av den USA-stödda gruppen återvände den 23 juli kunde Vokietaitis inte återfinnas. Andra flyktingar berättade senare att han väntat på utsatt plats tillsammans med ordföranden för de litauiska socialdemokraterna, och att båten sannolikt misstagit sig. En större båt gav sig av från Visby den 3 augusti och landsatte två man med uppgift att samla ihop flyktingarna. Nästa natt återkom dock inte båten. Den återfanns först ett dygn senare med motorstopp, men vid det laget hade en tysk styrka underrättats som

spärrade av stranden. Dagen efter fångades båten in av en tysk ubåt, och de båda besättningsmännen greps. Tillsammans med en av de män som satts iland fördes de till ett koncentrationsläger och enligt flyktingar som anlände senare sköts de där. En av dem efterlämnade en familj med två barn i Sverige. Under tiden hade den lilla båten landsatt ytterligare en återvändande litauisk flykting, som skulle söka få kontakt med motståndsrörelsen och Vokietaitis. Så småningom skulle samtliga de tre båtar som användes för amerikanska pengar, liksom flera båtar som användes för att föra ut flyktingar från kusten, fångas in av den tyska kustbevakningen och många av flyktingarna fördes till Danzig/Gdansk som slavarbetare. Skepparen på den lilla båten, en svensk vid namn Ahlström, omkom när den natten mellan den 24 och 25 augusti kraftigt överlastad tog sig tillbaka till Gotland, sedan tretton letter tvingat sig ombord.²⁵ Vokietaitis greps så småningom och tillbringade resten av kriget i koncentrationslägret Stutthof nära Danzig.²⁶ De amerikanska operationerna till Litauen var

de minst framgångsrika – för att inte säga det mest katastrofala misslyckandet – av alla de baltiska expeditionerna:

Otroliga svårigheter och risker vid varje hjälpaktion i Litauen, kanske visas det bäst av det faktum att under loppet av Olsens räddningsoperation som fört färre än 150 litauer hit, har 4 båtar och nästan 250 liv förlorats. Dessa operationer har nyligen blivit så farliga och erhållen kommunikation med den andra sidan så full av fel att beslut hade tagits att stoppa operationerna denna vecka. Inte en enda jude har räddats. Litauiska flyktingar som anlant hit säger att judarna är alltför skräckslagna för att flytta sig från sina nuvarande gömställen, antingen för att de fruktar tyska fällor, är rädda för att nästan säkert upptäckas av Gestapo och skjutas eller är väldigt rädda för att genomföra den farliga flykten. En litauisk katolsk präst, en av de flyktingar som förts hit genom dessa räddningsaktioner, hävdar att ett ganska stort antal judar lyckades ta sig till litauiskt territorium som ockuperas av ryssarna och sägs behandlas extremt väl. Många andra, i en del fall hela familjer, göms av litauiska

bönder. Han hävdar att många judar har fått falska födelseattester av katolska präster. Enligt honom fanns det bara omkring 500 judar i Krotingen [Kretinga] den 1 juli detta år och han tror inte att det finns fler nu om det inte har varit ett stort behov av tvångsarbetare i det området.²⁷

När Vokietaitis återvände till Sverige efter kriget kunde han rapportera att ledarna för VLIK hade överlevt fångenskapen och nu var reda att överta initiativet i det partisankrig som rasade i Litauen.²⁸ MI6 byggde upp en ny organisation för trafiken på Litauen, kring den unge historikern Stasys Zakevicius, känd för de svenska myndigheterna under täcknamnet Zymantas. I oktober 1945 sändes den unge journalisten Jonas Deksnys med följeslagare från Tyskland genom Polen till Litauen, för att utvärdera vilket inflytande VLIK verkligen hade.²⁹ I januari 1946 bestämdes vid ett möte i Hamburg att radiokontakt skulle etableras med partisanerna; i mars hade Deksnys återvänt och kunde rapportera att partisanerna tog avstånd från VLIK på grund

av ledarnas tidigare samarbete med de tyska ockupanterna. Trots protester från VLIKs ledning i de västra ockupationsszonerna skickades Deksnys tillbaka för att etablera radiokontakt. När han återvände i december 1946 hade den sovjetiska underrättelsetjänsten lurat honom att lansera en alternativ motståndsrörelse, VLAK, som inte skulle ha någon koppling till de nazistiska brotten.³⁰ Därmed inleddes en lång kamp mellan Deksnys och den legendariske partisanen Juozas Luksha om kontrollen över förbindelserna mellan partisanerna och de västliga underrättelsetjänsterna.³¹ Tillsammans med några medarbetare bosatte sig Deksnys i Stockholm och introducerades för den svenske underrättelseofficern Ove Liljenberg. Samtidigt slöt VLIKs ledare ett samarbetsavtal med den franska underrättelsetjänsten, *Deuxième bureau*.³² När Luksha slutligen lyckades ta sig till västra Tyskland vintern 1948 kunde han presentera avgörande bevis för att Deksnys låtit sig duperas av en av KGB:s agenter. McKibbin reste omedelbart till Stockholm för att undersöka om Deksnys var

dubbelagent, men fann inga bevis. Istället rekryterades han att tillsammans med en av Lukshas följeslagare, Kazimieras Piplys, och ytterligare en litauer och en est, samt en grupp letter, låta sig landsättas i Litauen. Färden organiserades gemensamt av den brittiska och den svenska underrättelsetjänsten men måste avbrytas den 20 april 1949 på grund av att deras båt ansågs för långsam. Gruppen landsattes slutligen vid Palanga den 5 maj 1949 men förråddes omedelbart av en av letterna. De båda esterna och den kvarvarande letten stupade strax efteråt. Deksnys greps och vändes, Peplys lyckades hålla sig undan i sex månader innan även han stupade i en eldstrid. En ny expedition till samma plats senare under sommaren slutade med massaker. Även Luksha återvände med fallskärm i oktober 1950, för att omedelbart jagas av 2 000 soldater från inrikestrupperna. Han stupade hösten 1951.³³ Därmed var de västliga expeditionerna till Litauen i praktiken avslutade.

Litauiska förövare i Sverige

Ytterst få litauiska flyktingar anlände till Sverige, och de flesta av dem kom antingen från Lettland eller från arbetsbataljonerna i Finland. Några få av dem hade tjänstgjort i tyska militära eller polisförband. Mest kända av dessa är de nio medlemmar av polisbataljon 256 som skickades till Sovjetunionen inom ramen för den så kallade "Baltutlämningen" (en tionde ansågs på grund av sin ringa ålder vara civilflykting). Det finns absolut inget som tyder på något annat än att dessa unga pojkar var tvångsvärvade och högst ofrivilliga, och knappast hade varit med om några krigsförbrytelser.

En grupp soldater från ett arbetskompani inom *Luftwaffe* i Rovaniemi tog sig den 24 september över gränsen vid Övertorneå. Flera av männen deltog i februari 1945 i ett upplopp, eller snarare fylleslagsmål i arbetslägret Krampen. I samband med utredningen riktades intresset särskilt mot den 25-årige Luka Berbius*. Enligt egen uppgift hade han redan i juli 1941 anslutit sig till "den litauiska

statspolisen, som uppgick i SS-polisen och skickades till olika platser på östfronten". Dessförinnan hade han lett en partisangrupp på en fabrik i Kaunas. Som polis stationerades han i Vilnius, där han gjorde snabb karriär och så småningom skickades till "krigspolisskolan" i Vilnius. Från hösten 1942 och ett år framåt deltog han i en litauisk polisbataljon vid Ilmensjön. Dessa förflyttningar överensstämmer inte med någon av de tre polisbataljoner från Vilnius som var indragna i Förintelsen, och jag har inte heller kunnat hitta någon annan litauisk polisbataljon som riktigt överensstämmer med hans uppgifter – men dokumentationen om de litauiska bataljonerna är allt annat än fullständig. Till skillnad från upploppet i Krampen utreddes Berbius* förflutna under kriget aldrig mer än att det blev till några korta meningar i polisförhören. Han lämnade Sverige för Kanada 1951.³⁴ Även Balys-Jonas Arunas, Voldemars Buivids, Povilas Kaufeldas och Tomas Sperlingas angav att de tjänstgjort i litauiska polisbataljoner, men de uppgifter som lämnats i svenska arkiv räcker inte för att fastställa

några närmare detaljer.³⁵ Juozas Buntas* tjänstgjorde mellan oktober 1943 och juli 1944 som ordningspolis i den lilla staden Musninkai nära Vilnius, vars storlek halverats vid en massaker på 450 judar i oktober 1941. Han hävdade att han varken haft med massakern på judarna eller något annat av de tyska brotten att göra, och i juli 1944 tvångsvärvades han själv under våldsamma former till ett förband inom *Luftwaffes* marktrupper som så småningom hamnade i norska Drammen.³⁶ Stanislavas Juodeikis tjänstgjorde från sommaren 1943 till maj 1944 som officer i en trängkår i närheten av Minsk, innan han deserterade och anslöt sig till den litauiska partisanarmén.³⁷ Polskbördige Romansa Vincas Klova hade 1940 flytt över gränsen till Tyskland och anställdes som lantarbetare vid ett gods nära gränsen. I polisprotokollet heter det lakoniskt:

På godsen funnos även ett antal polska krigsfångar, mest kvinnor och barn. Dessa sysselsattes med skördarbete under uppsikt av Klova och andra litauer.³⁸

Däremot verkar han själv ha tillbringat hela den tyska ockupationen av Litauen på sin mors gård. Ytterligare ett antal litauer hade tvångsvärvats till arbets- eller luftvärnsförband och kan knappast ha kommit i närheten av några krigsförbrytelser. Tvärtom var de själva offer. Luftvärnssoldaten Ignas Petrauskas gav en talande skildring av hur värvningen kunde gå till:

Söndagen den 23 juli 1944 besökte Petrauskas i sällskap med sin fjortonåriga dotter kyrkan i staden Joniskis. Efter gudstjänsten skulle han så återvända hem med dottern och de togo plats i Petrauskas ekipage. På en gata i Joniskis blev Petrauskas stoppad av, som han uttrycker sig, tyska gendarmer (iklädda gröna uniformer), vilka fordrade att få se hans legitimationspapper. Dottern, som blev rädd för att något ont skulle vederfaras fadern, kastade sig om halsen på honom. Tyskarna började då traktera henne med slag av gevärskolvorna, vilket fick till följd, att dottern medvetlös segnade till marken. Petrauskas lyckades förhindra vidare

misshandel och lyfte upp dottern i vagnen, varefter hästen, oroad av allt oväsen, föll i sken och försvann. Petrauskas vet ej något om dotterns vidare öden, han vet överhuvudtaget ej, om hon fortfarande är i livet efter misshandeln. Omkring tvåhundra litauer, vilka hejdats av tyskarna på olika platser i Joniskis, drevs nu samman mot sex à sju lastbilar, vilka embarkerades. Av andra litauer, som hjälpligt behärskade tyska språket, uppfattade Petrauskas något om att tyskarna menade, att litauerne i bilarna skulle föras till tre dagars röjningsarbete i orten Siauliai, som varit utsatt för bombardemang.

Från Joniskis gick färden till en början till Bubiai, där ombyte av lastbilar skedde. Därefter fortsatte man till Taurage, även den platsen belägen inom Litauen. I Taurage placerades samtliga litauer inom ett område, som var kringgärdat av taggtråd. Petrauskas uppger, att en del litauer under färden till Taurage hoppade av bilarna. Petrauskas för sin del ansåg sig emellertid vara tvungen att taga hand om en medföljande grannson, Kardusas, som säkerligen på grund av sin ungdom och sin mindre begåvning ej visste,

hur han skulle ställa sig. [...] I Taurage insågo litauerne, att tyskarna fört dem bakom ljuset, vad avsåg målet för och avsikten med transporten. Tyskarna upplyste dem ej heller om det rätta förhållandet; "vi blev", menar Petrauskas, "behandlade som djur". Måndagen den 24 juli 1944 utbekommo litauerne "Luftwaffe":s grå uniform, båtmössa, underkläder, strumpor samt kängor.³⁹

Denna historia överensstämde till stor del med vad de nio litauer som överlämnades i samband med "Baltutlämningen" kunde berätta.⁴⁰

- ¹ Enligt Dov Levin skedde pogromliknande övergrepp mot judar på 40 platser i Litauen innan tyska styrkor hunnit fram. Dieckmann & Suziedielis, *The Persecution*, 104. Om hur även Raul Hilberg överdrev Klimaitis roll, se Saulius Suziedelis, anm av Ezergailis, *The Holocaust in Latvia*, i *Holocaust and Genocide Studies* XXX, 250 (n.1).
- ² Jmrf Richard Breitman, "Himmler and the 'Terrible Secret' among the Executioners", i *Journal of Contemporary History* 26:3 (1991), 436-7; Klaus-Peter Friedrich, "Spontaneous 'popular pogroms' or morbid outgrowths due to the Nazi policy of extermination? On the radicalization of anti-jewish violence in 1941", i *Jewish History Quarterly* 2004:4; Andrew Ezergailis, "Neighbors Did Not Kill Jews!", i *Collaboration and Resistance During the Holocaust, Belarus, Estonia, Latvia, Lithuania* (David Gaunt, Paul A. Levine, Laura Palosuo ed.), Uppsala/Bern 2004, 199-203.
- ³ Einsatzgruppe A, Gesamtbericht vom 16. Oktober bis 31 Januar 1942, avskriven i Helmut Krausnick & Hans-Heinrich Wilhelm, *Die truppe des Weltanschauungskrieges, Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und der SD*, Deutsche Verlags-Anstalt: Stuttgart 1981 (oavkortad), 607.
- ⁴ Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen*, 179-80.
- ⁵ Arunas Bubnys, "The Holocaust in the Lithuanian Province in 1941: The Kaunas District", i *Collaboration and Resistance During the Holocaust, Belarus, Estonia, Latvia, Lithuania* (David Gaunt, Paul A. Levine & Laura Palosuo red.), Peter Lang: Uppsala/Bern 2004, 293-311.
- ⁶ Dieckmann & Suziedielis, *The Persecution*, 100; 106.
- ⁷ Valentinas Brandisauskas, "Anti-Soviet resistance in 1940 and 1941 and the revolt of June 1941", i *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States* (Arvydas Anusauskas red.), Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania: Vilnius 2002, 18; Arvydas Anusauskas, "Massacre of military and civilian population perpetrated by the Soviets, i *Symposium of the Commission of the Historians of Latvia Vol 15*, Institute of the History of Latvia publishers; Riga 2005.
- ⁸ Matthäus, "Operation Barbarossa", 270. Samtidigt måste naturligtvis framhållas att den litauiska republiken, som alltså upphörde i augusti 1940 när Sovjetunionen ockuperade landet, aldrig instiftade några som helst antisemitiska lagar. Se Saulius Suziedelis, "Foreign Saviors, Native Disciples: Perspectives on Collaboration in Lithuania, 1940-1945", i *Collaboration and Resistance During the Holocaust, Belarus, Estonia, Latvia, Lithuania* (David Gaunt, Paul A. Levine, Laura Palosuo red.), Peter Lang: Uppsala/Bern 2004, 316-7.
- ⁹ Suziedelis, "Foreign Saviors", 338-48. För en kortfattad genomgång av hur de tyska underrättelsetjänsterna förberedde resningen mot de sovjetiska ockupanterna, se Dieckmann & Suziedielis, *The Persecution*, 116-20.
- ¹⁰ Suziedelis, "Foreign Saviors", 349.
- ¹¹ Solly Ganor, *Das andere Leben. Kindheit im Holocaust*, Fischer Taschenbuchverlag: Frankfurt am Main 1997, 41, cit. i Joachim Tauber, "14 Tage in Juni, Zur kollektiven Erinnerung von Litauern und Juden", i *Holocaust in Litauen, Krieg, Judenmorde und Kollaboration im Jahre 1941* (Vincas Bartusevicius, Joachim Tauber & Wolfram Wette red.), Böhlau Verlag: Köln 2003, 43.
- ¹² Aya Ben-Naftali, "Collaboration and Resistance: The Ninth Fort as a Test Case", i *Collaboration and Resistance During the Holocaust, Belarus, Estonia, Latvia, Lithuania* (David Gaunt, Paul A. Levine, Laura Palosuo ed.), Peter Lang: Uppsala/Bern 2004, 381.
- ¹³ Dieckmann & Suziedielis, *The Persecution*, 174.
- ¹⁴ Eric Heine, "Allgemeine Ermächtigung und konkrete Eigendynamik, Die Ermordung der Juden in den ländlichen Gebieten Litauens", i Bartusevicius, Tauber & Wette (red.) *Holocaust in Litauen*, 95.
- ¹⁵ Michael MacQueen, "Einheimische Gehilfin der Gestapo, Die litauische Sicherheitspolizei in Vilnius 1941-1944", i Bartusevicius, Tauber & Wette (red.) *Holocaust in Litauen*.
- ¹⁶ Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen*, 147.
- ¹⁷ Arunas Bybnys, "Die litauischen Hilfspolizeibataillone und der Holocaust", i Bartusevicius, Tauber & Wette (red.) *Holocaust in Litauen*.
- ¹⁸ Wilhelm, *Die Einsatzgruppe A*, 61; 77-8; Christoph Dieckmann, "Deutsche und litauische Interessen, Grundlinien der Besatzungspolitik in Litauen 1941 bis 1944", i Bartusevicius, Tauber & Wette (red.) *Holocaust in Litauen*, 63.
- ¹⁹ Christoph Dieckmann, "Deutsche und litauische Interessen, Grundlinien der Besatzungspolitik in Litauen 1941 bis 1944", i Bartusevicius, Tauber & Wette (red.) *Holocaust in Litauen*, 63.
- ²⁰ Brandisauskas, "Anti-Soviet resistance", 21.
- ²¹ Nijolė Gaskaite-Zemaičiūtė, "The partisan war in Lithuania from 1944-1953", i *The Anti-Soviet Resistance*, 23-38.
- ²² Gylys knöts redan 1942 till USAs ambassad, se P 1634, SÄPO-arkivet, RA. Även om både Gylys och Zilinskas arbetade åt de västliga underrättelsetjänsterna – Zilinskas greps även 1943 misstänkt för samarbete med de tyska och japanska legationerna, han släpptes då bevis saknades – täcktes större delen av deras kostnader av privata bidrag från litauiska organisationer i USA. Efter kriget kritiserades båda hårt bland litauiska flyktingar för att inte ha ansträngt sig tillräckligt för att rädda flyktingar från Litauen. Se förhör med Vainoras 20 november 1946, P 1634, SÄPO-arkivet, RA.
- ²³ "Av Litauens 250 000 judar anses endast 25-26000 återstå. De övriga äro döda. Tre stora ghetton finnas kvar, Vilna, Kovno och Schaulen. Inga judar kvar i de andra städerna.", Meddelande T 12 Ed 924/42 28/9 1942, F VIII m

Uppgifter angående övriga länder. Länder i bokstavsordning A-O. vol 4, 96, MUST.

- ²⁴ Vokietaitis anlände till Sverige 19 juli 1943, och fördes handfängslad till utlänningsbyrå i Stockholm. Han bodde hos Zilinskas under sin vistelse. Ett år senare återvände han alltså till Litauen. Se rapport 19 mars 1946, P 4831, SÄPO-arkivet, RA.
- ²⁵ Attempt of Evacuating Lithuanian Intellectuals to Sweden, Records formerly classified "Secret", Sweden – Iver Olsen's Reports, Vol. 1, Folder 1, WRB, Box 79, FDR A&L.
- ²⁶ Tom Bower, *The Red Web*, Aurum Press: London 1989, 41-3. Enligt USAs ambassadör Hershel Johnson hade två båtar sänts för att leta efter honom, utan resultat. Hans uppdrag var att undersöka möjligheterna för att rädda judar från gettona i Kaunas och Vilnius. Se Johson till Secretary of State, Washington, 8 augusti 1944, Box 52, Evacuations to and through Sweden, WRB, FDR A&L. Ambassaden sände i mars 1945 2 000 dollar till Vokietaitis, att använda för att upprätthålla livet i koncentrationslägret.
- ²⁷ Johson till Secretary of State, Washington 29 September 1944, RG 319, Records of the Army Staff, Assistant Chief of Staff, G-2 (Intelligence), Incoming and Outgoing messages, 1942-45, Box 619, NARA.
- ²⁸ Han anlände i februari 1946 med en kolbåt från Gdynia, efter att under konvalescensen efter koncentrationslägret ha arbetat som lantarbetare. Rapport 19 mars 1946, P 4831, SÄPO-arkivet, 3-4, RA. Vokietaitis anlände under namnet Fritz Vollberg, se hans k-doss, SUK, RA.
- ²⁹ Bower, *Red Web*, 43-7, Dalia Kuodyté, "The contacts between the Lithuanian resistance and the west", i Anusauskas (red.) *The Anti-Soviet Resistance*, 74-5. Enligt vad han senare uppgav för svensk polis hade han gripits i samband med de stora tyska razzierna i april 1944 och i juni skickats till det tyska fängelset Landsberg, där han befriats av sovjetiska trupper 27 januari 1945. I Sverige medarbetade han bland annat i *Time*, *Life*, *Chicago Daily Tribune* och *Dagens Nyheter*. Hans uppdrag i Sverige var att söka kontakt med Vokietaitis. Se hans c-doss, SUK, RA, samt P 5732, SÄPO-arkivet, RA.
- ³⁰ Kuodyté, "The contacts", 76-8.
- ³¹ Jonas Öhman, "Efterord", i Juozas Luksa, *Skogsbröder; Den väpnade kampen i Litauen mot Sovjetockupationen* (1951), Bäckströms förlag: Stockholm 2005, 329-31.
- ³² Bower, *Red Web*, 94.
- ³³ Gaskaite-Zemaitiene, "The partisan war", 42; Kuodyté, "The contacts", 79-81.
- ³⁴ Rapport HA 1047/44, 19 december 1944, samt rapport Härnösands polis nr 424, 30 november 1945, båda i P 6823, SÄPO-arkivet, RA; Berbius* c-doss, SUK, RA. Även flyktkamraten Antanas Sateika utpekades av andra flyktingar, i hans fall saknas emellertid rapporten. Se HA 1046/44, SÄPO-arkivet, RA.
- ³⁵ Arunas anställdes 1949 vid USAs ambassad (c-doss), Kaufeldas, som tjänstgjort både på Krim och vid Stalingrad, skickades i juni 1944 till Norge för att tjänstgöra som vakt vid ett krigsfängelägar. Han rymde därifrån i november 1944, HA 1932/44, SÄPO-arkivet, RA.
- ³⁶ Rapport HA 906/45, 17 maj 1945, SÄPO-arkivet, RA.
- ³⁷ Juodeikis c-doss, SUK, RA.
- ³⁸ PM Landskansliet i Jönköping 7 november 1944, i HA 1112/44, SÄPO-arkivet, RA.
- ³⁹ Rapport HA 900/45, 17 maj 1945, SÄPO-arkivet, 2-4, RA.
- ⁴⁰ Inläga av Advokat A Hemming Sjöström, UDs arkiv 1920d, Hp 22 J/Tyskl, vol. 1116, RA